

FRAT-76.1.10849

Eesti NSV Ministrite Nõukogu Riiklik Ehituskomitee

KULTUURIMÄLESTISTE
RIIKLIK PROJEKTEERIMISE INSTITUUT

MUINSUSKAITSEAMET
ARHIIV
№ A-628

Objekt: Pühalepa kirik

Sifr. nr.: 297 II-81031

Tellija: Hiiumaa Raj. RSN TK Kultuuriosakond

Teostaja:

Pühalepa kirikus 1981. aastal
tehtud väliuurimiste vahearuanne

N. Raudam

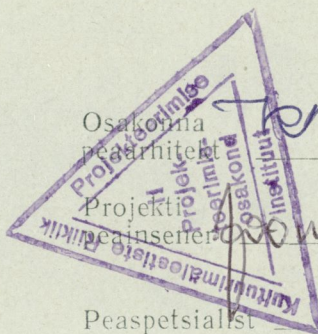
Direktor

Peainsener

M. Leinbok

Osakonna
juhataja

J. Vali

Osakonna
peainsener
Projekt
peainsener

K. Aluve

A. Joonsaar

Peaspetsialist

Tallinn 81

Vahearuanne

Pühalepa kirikus 1981. aasta suvehooajal
tehtud välimurimistest.

Selgitusteks. Väliuurimuslik töö Pühalepa kirikus toimus põhiliselt 1979. ja 1980. aasta suvehooajal (vt. aruanded; V.Raam, Andmeid ja probleeme Pühalepa kiriku ehitusloost ja kunstilisest sisustusest. Tallinn, 1979. KRPI arhiivis käsikiri A-124-A; V.Raam, Pühalepa kirikuhoones 1980. aasta suvel tehtud täiendavate väliuurimiste aruanne. Tallinn, 1980. KRPI arhiivis käsikiri A-469.

Kasutada olevate võimaluste piirides selgitati mainitud aastail kiriku ehitusliku arengu põhietaappide iseloom ja nende etappide oletuslik kujunemisaeg. Ürikulise materjali peaaegu täielik puudumine andis väliuurimuslikele tulemustele erilise väärtuse, kuid sundis omakorda ettevaatlikkusele, võimalike andmete maksimaalsele kogumisele ning kontrollimisele. Mitmed küsimused jäid aastail 1979-1980 siiski lõplikuma selguseta ning paiguti isegi täiesti lahendamatuks. 1981. aasta suvehooajal püütigi tumedaks jäänud probleeme senisest ulatuslikumalt valgustada. Täiendavale vaatlusele võeti: 1. Pikihoone ja koori omavaheliste seoste küsimus; 2. koorikvadraadi ja eendehitise (resp. edikula) vastastikused ehitussuhted; 3. lääneportaali algkuju määramine; 4. läänepoolse välisukse ajaline määrang; 5. torni ja pikihoone ehituslik seos; 6. suuline traditsioon võlvkäigust kiriku ja kiriku lõunanaabruses asuva kabeli vahel ning 7. kiriku lõunaküljel täheldatud "kivikülvi" ulatuse ning ehitusliku eesmärgi küsimused. Tehti algust ki-

rikuga seotud suuliste pärimuste kogumisega.

Töid juhendas tead. töötaja Villem Raam, kes tegi ka vajalikud ülesvõtted. Kaevamis- ning sondeerimistöid tegid Boris Dubovik, Guido Paumes ja Guido Toos. Mõõdistas. B. Dubovik. Välitöodes osales ins. Toivo Erilt.

Koori ja pikihoone ehituslike seoste ning neist sõltuva suhtelise kronoloogia lõplikku määramist on takistanud sondeerimis- ning šurfimisvõimaluste puudumine koori läänepoolsetes sisenurkades. Edelanurk on suletud kapitaalse pinklooži poolt, kuid loodenurgas ei võimalda ulatuslikumat uurimistööd raske kivikantsli tugisammas ja vastu seinaga paiknev kivitrepp. Sisuliselt aga on probleemi lahendamist komplitseerinud koori lääneseina ning selles asuva võidukaare vundamendi raskelt mõistetavad mõõtmed, mis esmakordselt, kuid üksnes osaliselt määrati 1979. aasta suvel kaevatud šurfis võidukaare lõunapoolse palendimüüri põhjaküljel. Käesoleva aruandluse hooajal laiendati kõnesolevat šurfi palendimüüri idaküljele (kuni pinkloožini) ja lääneküljele, kus avati ka pikihoone kagupoolne sisenurk (fotod nr. 2-6). Selgus, et vundamendi ühelt poolt ja teispoolt võidukaart toetava seinamüüri erinevus on tõepoolest ootamatult suur ja ida-lääne suunas ka ebahütlaselt jaotatud. Lääneküljel ulatub vundament ca 114-135 cm seinast väljapoole, idaküljel ainult vaevalt 5 cm, olles seinaga tegelikult ühel joonel, ning ahasküljel põhjas taas ca 104 cm. Võidukaare lõunaküljel väljakaevatud vundamenti iseloomustab ca 30 cm laiune madalam aste, mis idaküljel tegeliku seinamüüri alla jäädes ilmekalt kinnitab ehitustööde käigus toimunud plaanimuutusi. Ühtlasi oli huvitav täheldada, et ligikaudu 1 m kaugusel pikihoone lõunaseinast on laias vundamendis toimunud märgatav muutus: müüritis pole mainitud joonel sujuv, sest kitsas lõuna-

poolne lõik on läänepoole suunatud küljel ebaühtlane, osutades nähtavasti kunagisele kavatsusele jätkata müüri esimesel võimalusel samalt joonelt lääne suunas. Mainitud lõik paikneb täpselt ühel suunajoonel kooriruumi lõunamüüri. Kirjeldatud ristumiskoht vundamendi piirkonnas oli kaetud ca meetripikkuse läbimõõduga ning ebamäärase kujuga paemüüritise poolt, mille keskosa koosnes kirde-loode suunas paiknevatest ning võlvitaoliselt serviti laotud paetükkidest (fotod nr. 2, 3). Müüritise algne funktsioon jäi selgusetuks, kuna tal puudus mördiseos vundamendiga. Samal ajal täheldati edasi, et põhjapoolne seinalõik (resp. võidukaare tugisein) on äsjamainitud muutuste joonelt alates ebaühtlane; ta kaldub mõnevõrra ahenedes kergelt ida poole ning lõpeb ca 2,5 jalga enne ahasseina normaalse vundamendiastmeni (ca 1 jalga ehk 30 cm) jõudmist (vt. fotod nr. 4 ja 5). Täiendavalt vajab mainimist sondaaži tulemus kõnesoleva ruumi vertikaalses nurgatsoonis; pikihoone lõunasein ja võidukaare lõunapoolne palendsein (resp. pikihoone idasein) ei ole valdavas osas omavahel tavapäraselt seotud. Pikihoone lõunasein suundub vastu idaseina, olles viimasega vaid paiguti seosesse sobitatud. Lisaks arvesse võttes varem pikihoone ja koori lõunapoolses välisnurgas tehtud kaevendi tulemusi on põhjust esitada küllaltki ühemõtteliselt alljärgnevad seisukohad:

1. Kiriku algprojektis oli kooriruumi välispikkus kavandatud mõnevõrra lühemana (ida-lääne suunas arvestades) kui see pikkus, mis pärast vundamendi rajamist tegelikult kujunes. Lühendamine toimus koori läänescina (resp. võidukaareseina) arvel. See ehitati kavandatust ca 60 cm õhemana ja laoti valminud vundamendi idapoolsele äärele. Nii tekkis varem valminud vundamendi ülemäärane eenduvus kõnesoleva seina lääneküljel.

2. Võidukaareseina lääneküljel eenduva vundamendimüüritise lõunapoolses lõigus täheldatud erinevused algavad samal ida-lääne suunajoonel, millel asub ka koori lõunaseina sisekülg. Võimalik, et pikihoone kavandati algul kooriruumiga ühelaiuse-na. Esitatud arvamus oleks ühtlasi ainukeseks selgituseks pikihoone külgseinte ebaloomulikule üleulatavusele vundamendist hoone välisküljel (idapoolsete välisnurkade juures), mis ilmes vastavates šurfides 1980. aasta suvel. Lisame, et väiksemaid erinevusi arvestamata, ühtuvad hoone lõunaküljel tehtud tähelepanekud nendega, mis fikseeriti šurfides hoone põhjaküljel (vt. 1980. aasta väliuurimiste aruanne).

3. Arvestades võidukaare tugiseina vundamendi ülemäärast ulatuvust põhjasuunas oli võidukaar algselt praegusest kitsam. Võidukaare praegune kuju tekkis hilisemal laiendamisel, mis nõudis vana palendseinamüüri lammutamist. Käesolevas analüüsitava šurfi idaküljel paljandunud seinamüüri alumises tsoonis fikseeriti lammutuse piir ca 1 m kaugusel pikihoone lõunaseinast.

Nagu mainitud, tehti kooriruumi idaseina müüripaksuse vähendamise otsus pärast koori vundamendimüüristiku valmimist, seinamüüride täpsustatud "mahamärkimisel" juba varem valminud vundamendistikule. Teatavasti kasutati keskajal vundamentide ehitamiseks sageli teisejärgulist tööjõudu, mille tõttu polnud vundamentide vastavus trianguleeritud projektile alati mitte kõige täpsem. Reeglina tehti täpsustused seinte tegelikule ehitamisele asudes. Nii nähtavasti toimus ka Pühalepal. Mainitud oletus ei välista osalise plaanimuutuse võimalust. Eriti kehtib see pikihoone laiendamisega seotud osa kohta. Ainuüksi eksimusega oleks siin raske kõike selgitada ning põhjendada. Võidukaare laiendamine on toimunud aga märksa hiljem, kuna algse

võidukaare palendseinte lammutamise jäljed läbivad seina pea-aegu kogu kõrguse ulatuses, olles täheldatavad ka idaküljel (vt. 1980. aasta väliuurimiste aruanne). See sündis seoses koorivõlviku oletatava taastamisega.

Koorikvadraadi ja koori eendehitise (resp. lõpmiku) omavaheliste ehituslike seoste lõplikumaks selgitamiseks kaevati šurf koori ja eendehitise kagupoolsesse sisenurka. Lähtuti seisukohast, et erinevate ehitamisaegade puhul on tegemist ka erinevate projektidega. Juhul kui koor oli algselt kavandatud ilma lõpmikuta, peaks idaseina vundament olema veel mingil määral säilinud. Kaevamisel saadud andmed polnud sisuliselt täiesti ühemõttelised. Esimesel vaatlusel näis koori idaseina vundament täiesti loogiliselt ühtuvat eendehitise külgeina vundamendiga (foto nr...³...). Pikemal analüüsimisel aga tekkis ^{kaht-}veendumus, et tegemist võib olla siiski koori idaseina vundamendiga, mille keskmine lõik on välja murtud. Väljamurdest lõuna poole jääv müüriots on ebaühtlane ning mitmekihiline. Tal puudub ühtlane vertikaalne otsapind, mida saaks võrrelda sama müürilõigu läänepoolse seinapinnaga, mille vastu ehitati hiljem hauakamber (vt. foto nr...⁷...). Kahjuks ei võimaldanud altariaia raske puitkonstruktsioon šurfi laiendamist vundamendi idaküljeni, kus küsimuse lõplik ning ühemõtteline selgitamine võiks olla tulemusrikkam. Šurfis tekkinud kahtluste paremaks mõistmiseks meenutame eelmistel aastatel tehtud vaatluste analoogilist "kahemõttelisust". Seinamüüride omavaheliste seoste selgitamisel sondeeritud välisnurgad koori ja eendehitise vahel jätsid küsimuse otsustamise lahtiseks. Eendehitise suhteliselt hilisemast tekkeajast (kooriga võrreldes) sundis mõtlema nurgaseoste märgatav ebaühtlus ning paigutine "vägivaldsus" sidekivide paiknevuses. Märksa veenvamalt osutas eendehitise sekundaarsu-

sele telliskonstruktsioonide ning tellismaterjali esinemine eendehitisega vahetult seotud müüristikus. Järgnev mördianalüüs kinnitas siiski, et tellistest nišš on hilisem lisand. Viimane kontrollsurf koori ja eendehitise kirdepoolses välisnurgas tõestas nende ehitusosade (koori ja eendehitise) üheaegsuse lõplikult.

Kavatise arenguline üldskeem kujuneks eeltoodu põhjal järgmiseks: 1. Kooriga ühelaiune pikihoone, mille kavandatud pikkus võis vastata kas kahele või kolmele laiusele. Vastas põhiplaani tüübilt Põide algkirikule. Jäi pikihoone osas realiseerimata. 2. Melinurksele koorile, mis oli eendehitisega varustatud, lisandus kergelt laiendatud pikihoone, milles polnud võlve kavandatud. Koori ja pikihoone suhe kujunes ligikaudu 1:2. Portaali ehitati üksnes lääneseina. Tüübilt oli tookordne Pühalepa kirik lähedane Muhu kavatisele. 3. Põhihoone võlvitakse.

Algse lääneportaali kuju kohta puudusid seni konkreetsemad andmed. Sondeerides pikihoone lääneseina välisküljel algse portaali piirkonda, õnnestus kindlaks määrata järgmisi detaile: 1. Praeguse kitsa teravkaarse portaaliava ehitamisel lammutati algse portaali põhjapoolne palendsein täielikult. Vanad kvaaderkivid irrutatati ning kasutati uue, ca 30 cm lõuna poole projekteeritud palendseina ehitamiseks. Mainitud operatsiooniga seoses on eemaldatud peaaegu pool silluskaart (foto nr. 14). Vastavalt uuele kitsamale ning madalamale portaalile on keskeljele toodud endisest lähemale ka uus lõunapoolne palendsein ning sellega seotud kaarelõik. Huvitaval viisil ei ole uue portaali kohal vana suurema portaali algset silluskaart, mis on laotud puhtalt töödeldud kvaadritest, mitte lammutatud. Tekib küsimus: mis sundis lammutama põhjapoolset osa vanast portaa-

list ning samal ajal alles jätma sümmeetriliselt paiknenud lõunakülge? Ning miks oli üldsegi vaja asuda vana avara portaali rekonstrueerimisele? Kõige tõenäolisem vastus neile küsimustele lähtub võimalusest, et portaal on suurtükikuulidega kiriku oletatavate piirajate poolt puruks tulistatud. Analoogiline juhus esines Liivi sõja aastail teatavasti Märjamaa ja Püha kirikus. Ainult selliselt on seletatav portaali ühepoolne purustatus. Siin esineb rööbiknäitena Märjamaa kiriku ühepoolsest purustatud lääneportaal (hiljem restaureeritud). Lõunapoolse portaalikülje ulatuslikum avamine Pühalepal võiks probleemistikku veelgi avardada ning kujutlust algkujust täpsustada. Algse portaali silluskaar oli kas täiesti ümar või lamedalt teravkaarne.

Praeguse läänepoolse välisukse ning sellega seotud läänepoolse eekoja ehitusloolise positsiooni selgitamiseks kaevati šurf välisukse siseküljele. Kogu eeskoda laiuti hõlmavas šurfis selgus, et praegune välisseina ukseava koos põiki paiknevate piidamüüristikuga on eeskoja külgseinte suhtes sekundaarsed. Algselt oli eeskoda väljapoole täielikult avatud. Välisküljel osaliselt nähtavad vertikaalvuugid, mis eraldavad eeskoja külgseinu nende vahele ehitatud ukseava piidamüüridest, kinnitavad öeldut täiesti ühemõtteliselt. Ei leitud läänepoolse ukseava alt ka mingeid jälgi torni läänesena vundamendist. See omakorda kinnitab arvamust, et praegune eeskoda paikneb juba keskajal kiriku lääneportaali ette rajatud eeskoja kohal ning jätkab selle traditsiooni. Vana eeskoja rekonstrueerimisel lisati uuele eeskojale võlvid külgruumid, andes nende abil kogu läänepoolsele juurdeehitisele pikihoone laiuse. Eeskoja esimesele eksisteerimisperioodile osutas lubisega kaetud põrandakatte kiht, mille jälgi leiti praegusest põrandast ca 50 cm madalamal. Rekonstrueeritud eeskoja põranda kõrguse määras külgseintel sai-

linud krohvkatte, mis ulatus praegusest pörandast ca 35 cm madalamale (foto nr. 13 ja 14). Samal nivool paiknes ka külgliseinte ukseava lävepaku jälg (foto nr. 11). Tol perioodil eksisteerinud ukseava vastas laiuti eeskojale. Ukse piidajälg leiti lõunapoolse külgliseina sondeerimisel (foto nr. 12 ja 13). Järgnevalt likvideeriti lai ukseava ja asendati kitsamaga - praegusega. Kitsama ukseava ja laia eeskojasuudme vahele jäävad kitsad ruumilõigud täideti uue müüritisega, mis põhiplaani on kolmnurksed ja moodustavad uksele nišitaoliselt koonduva raamistuse (analoogiliselt idaaknale koorilõpmikus). Koos viimatimainitud ümberehitamisega tõsteti ka pörand ja külglise lävetasandid nüüdsele kõrgusele. Ilmselt toimusid need tööd 19. sajandil seoses kiriku kapitaalse uuendamise pseudogootilises kujunduslaadis. Lõpuks täiendati eeskoda madala torniga, mida oli vaja kellade paigutamiseks. Lahtise eeskoja vanimal perioodil sarnanes Pühalepa läänefassaad kavatiselt mõningal määral Kaarma 15. sajandi läänefassaadiga.

Torni ja pikihoone ehitusliku seose täpsemaks selgitamiseks kaevati nende liitekohal lõuna- ja põhjaseina välisküljel vastav šurf. Põhjaküljel oli pikihoone seinamüüri ca 30 cm laiune vundamendiaste, mis tornimüüri puudus. Üleminek vundamentide vahel oli tasandatud sujuvaks. Lõunaseinal polnud vundamendiaset ei pikihoonel ega tornil. Torni vundament on seal rajatud ca 20 cm kõrgemal tasandil kui pikihoone vundament (ca 120 cm praegusest krohvkatte algusest madalamal). Materjaline domineerib pikihoone vundamendis paas, kuid torni vundamendis põllukivi. Pikihoone välisnurkade puhtalt töödeldud kvaaderpaas on täielikult eemaldatud ning torni nurkade ehitamisel ära kasutatud. Lõunapoolses sūrfis satuti uuesti suurte põllukivide kihile, mida varem täheldati sūrfis koori ja põhihoone välisnurga juures. Ulatuslikumal sondeerimisel

kiriku ümber selgus, et kogu ehitise lõunaküljel on ca 2,5 m laiune vöönd tihedalt paiknevaid põllukive. Põhjapoolisel küljel täheldati ligikaudu samasugust vööndit, kuid see oli õhem ning koosnes paekividest, mille vahelt leiti lubimördi jälgi. Kirjeldatud vaatlus kinnitas veelkordselt, et kirik on madala asukoha tõttu vundeeritud suhteliselt kõrgel tasandil (lõunapoolisel küljel peaaegu algse maapinna peale). Pärast vundamenditsooni valmishitamisest kaitsti eriti madalamal lõunaküljel suurelt osalt maa peale jäänud alusmüür põllukividest kihiga. Lõunaküljel, kus vundament ulatus sügavamale pinnasesse, piisas täiendavast paekivikihist. Kiriku lääne- ja idaküljel kindlustavat kaitsekihti ei leitud. Lisame, et kaitsekihi piirkonnas ei täheldatud ei vanemaid ega uuemaid matuseid. Üksikuid inimesi (mitte tervena paiknevaid skelette) leiti segatud pinnases, mis osaliselt ulatus kiriku alusmüüri alla, nii lõunaseina välisküljel kui ka lääne-eeskojas. Arheoloogilisele leiumaterjalile nende inimluude juures ei satutud. Ilmselt pärinevad matusejäljed kivikirikule eelnenud perioodist, kuhu peaks kuuluma ka 1980.a. suvel leitud hauaplaad, mis hostia- või sakramendiniisi laes katteplaadina ei täida enam oma algset ülesannet.

Kirikuga seotud pärimuste valdkonnast väärrib mainimist pensioneeritud ehitusmeistri Paadi teade, et kiriki valgendamist lupjamise teel tehti vihataoliste luudade abil. Vihaga segati ning kustutati lubi vahetult enne lupjamist ning tõmmati siis segu sama vihaga ka otse seinale. Teade on tähelepanev kahel põhjusel. Esiteks, vanemate ehituste uurimisel on katvate lubjakihtide sondeerimisel sageli satunud vanemale ning mördi- taoliselt paksule lubjakihi, millel on pintslit asendanud lupjamisviha jäljed täies selguses ning ulatuses nähtavad. Teiseks, lubjasegu vahetu kasutamine kohe pärast lubja kustutamist

veel möödunud sajandini viitab täiesti ühemõtteliselt keskaegsele traditsioonile, mille kohaselt ka müüri ehitamisel kasutatav lubimört segati üheaegselt lubja kustutamiseega. Selliselt säilitati lubja liimivaid ning kivistavaid omadusi maksimaalselt.

Kaudselt kajastab rahva kunagist suhtumist Pühalepa kirikusse tõenäoliselt 18. sajandil tehtud lõikejoonis, mille vanalt lagunenud veski keskvälilt leidis insener Toivo Erilt. Noaga puusse lõigatud joonis kujutab Pühalepa kirikut idavaates. Just nii paistis kirik veskist, kui praegust kirikuvaadet varjavad metsatukad veel puudusid. Hästi on eraldatud edikula katuseviil koori katuseviillust, mida kroonib rist. Pikihoone viil on juba siis olnud kooriviiluga ühekõrgune. Nende viilude tagant tõuseb laiakülgne ning siluetis kolmnurgaga sarnanev tollal veel madal tornikiiver kukega. Ümberkukkunud veskivõlli külge kinnitatud ristpalgile on lõigatud aastaarvud 1772, 1833, 1900 ja 1946. Esimene ning madal torn ehitati tornimüüris säilinud daatumi kohaselt aastal 1770. Kultuuriloo seisukohalt väärib uurimist sama veski seinale lõigatud joonis purjelaevast.

Koostas

Maam.
/Villem Raam/

Fotoillustratsioonide nimestik
(laiendatud annotatsiooniga)

1. Üldvaade kagust koorilõpmikule (edikulale) ja koorile, mille tagant paistab pikihoone kagunurk. Üldvaadet häirivad puud vajavad vaieldamatut eemaldamist. Neg. nr. 22104
2. Šurf pikihoone kagupoolses sisenurgas. Vaade põhjast. Keskel võidukaare lõunapoolse tugiseina palend (võidukaare lõunakülg), mille müüritis toetub vundamendi idaküljele, kuid enam kui pool vundamendist (läänepoolne osa) on jäänud kasutamata, kasutamata on ka vundamendi põhjapoolne osa, mis ulatub "tühjana" võidukaare alla. Paremal taga on pikihoone lõunaseina ääres näha tundmatu ülesandega müüritisekiht, mille keskosa on kaaretaoliselt laotud. Neg. nr. 22105/1.
3. Sama šurf, mis fotol nr. 2 Vaade kagunurka loodest. Neg. nr. 22105/2.
4. Sama šurf, mis fotodel nr. 2 ja 3, kuid pärast kaaretaolise müüritisekihi eemaldamist. Taga idaseinas näha murdekoht ning selle juurest algav vuuk vundamendis. Vaade loodest. Neg. nr. 22106/1.
5. Sama seisund šurfist pikihoone kagunurgas nagu fotol nr. 4. Vaade loodest. Hästi näha ida-lääne-suunaline aste vundamendis. Neg. nr. 22106/2.
6. Sondaaž pikihoone kagunurgas. Vaade loodest. Neg. nr. 22108.
7. Šurf koori ja edikula kagupoolses sisenurgas. Vaade loodest. Vundamendi parempoolne (läänepoolne) aste kuulub hauakambri seinale. Edikula vundamendi algkõrgust tähistav paekivi näha foto keskel vasakul (talle toetub hilisaega kuuluva aknapalendi koondseina müüritis). Vundamendi põhjapoolne lõpetus on kujundatud kahe pika astmena, mis jätab mulje katkestatud (resp.

ärämurtud) vundamendist. Vasakpoolne vertikaalne müürikiht, mis algab enne põhimüüritise vertikaalnurka, kuulub idaakna lõunapoolsele koondpalendile. Neg. nr. 22107/1.

8. Sondaaž koori ja edikula vahelises eendnurgas (siseküljel). Vaade loodest. Paremalt puuvooderdise ja tellismüüri nišš koori idaseina lõunapoolses lõigus. Niššist vasakul edikula nurk, mille keskosa on laotud tellistest. Viimasele liibub vasakult idaakna koondpalendi müüritis. Neg. nr. 22107/2.

9. Sama sein ning nurk, millest juttu fotodel nr. 7 ja 8. Vaade lääne-loodest. Vasakul edikula lõunaseina sisekülge koos koondpalendi müüritisega. Vundamendi otsa juures (vasakul) lahtised põllukivid, mis võiksid kuuluda algsele idaseina edikula kohal. Neg. nr. 22109.

10. Šurf kiriku lõunaseina välisküljel, kus torni ja pikihoone müürid ühinevad. Vaade lõunast. Paremalt pikihoone müüritis suure munakivi kohal, viimasest vasakul torni alusmüür. Neg. nr. 22110/1.

11. Šurf läänepoolse eeskoja (resp. tornialuse) loodenurgas. Vaade lõunast. Ülal servas krohvkate, mille algus paikneb praegusest plaatpõrandast ca 35 cm madalamal, samal kõrgusel paljandus ka külgeina ukseava algse lävepaku asukoht (ülal paremal nurgas). Vasakul lääneseina kohal puudub müüritis, lääneseina vundamendi kohal on eeskoja laiuselt huumusesegune täitepraht. Neg. nr. 22111/2.

12. Sondaaž lääne-eeskoja edelanurgas. Vaade kirdest. Praeguse ukseava kõrval on lahtivõetud osa külgeina, mis suundub krohvitud praeguse lengimüüritise taha. Paljandunud krohvseinal näha varajasema uksepiida vertikaalne jälg, mis lubab oletada, et tookordne uks hõlmas kogu eeskoja laiuse. Neg. nr. 22110/2.

13. Sama, mis fotol nr. 12. Detailvaade põhja-idast. All vasakul näha krohvkatte algne ulatuvus allapoole praegust, põrandat. Neg. nr. 22111/1.
14. Vaade läänest lahtisondeeritud lääneportaalile pikihoone lääneseinas. Paremalt algse portaali lõunakülge tähistav jamand, mis katkeb ligikaudu kaare tipu kohal. Vasakul vanaportaali purustatud põhjakülge. Neg. nr. 22106/3.
15. Algportaali lõunapoolne kaar, mis on laotud puhtatest kvaadritest. Vaade läänest. Neg. nr. 22112/3.
16. Algportaali purustatud põhjapoolse kaare asukoht praeguse portaali silluskaare kohal ning kõrval. Vaade läänest. Neg. nr. 22112/1.
17. Praeguse portaali lõunakülje lõik, kus kvaadrile on raiutud sõna "peto", mis ladinakeeli tähendab teatavasti "palun". Neg. nr. 22112/2.
18. Pühalepa kiriku idavaade. Lõikejoonis Hilleste pukktuuliku völlipalgil. Neg. nr. 22140/3.
19. Lõikejoonis purjekast Hilleste pukktuuliku seinal. Neg. nr. 22140/2.
20. Hilleste tuuliku vare. Neg. nr. 22141.

Fotografeeris ja koostas annoteeritud nimestiku:

Villem Raam
/Villem Raam/

3

2
16

5

4

14

7

6

18

9

8

19

11

10

13

12
120

15

14

201

15

16

23

19

24

18

